
Fra hall til stove

HELGE SØRHEIM

Sørheim, H. 2005: *The first cross-timbered houses of Norway*. *AmS-Varia* 43, 155-164, Stavanger. ISSN 0332-6306, ISBN 82-7760-120-40, UDK 904:694(481) & 694(481)“653”.

With the introduction of cross-timbered dwelling houses around 1000 AD, a several thousand years old building tradition in Norway was broken. The cross-timbering technique that in fact was well known at this time, being used in older wells and grave constructions, was first taken into use in dwelling houses in the new towns that grew up at the end of the Viking period. The new townsmen, not bound by the old traditions like the farmers, were ready to take into use new ideas and techniques. Soon a new «standard type» of dwelling house was constructed: The two-room building with a small entrance room and a main room with an open fireplace in the corner. From the towns the timbering technique and the two room-houses were spread to the countryside which resulted in, among other things, that the traditional long farmhouse which gathered all the different functions on the farm, was split up into several smaller buildings, each serving different purposes as barn, dwellings, stable, smithy etc.

Helge Sørheim, Arkeologisk museum i Stavanger, PO Box 478, N-4001 STAVANGER, NORWAY. Telephone: (+47) 51846000. Telefax: (+47) 51846199. E-mail: helge1so@ark.museum.no

Introduksjon

I forbindelse med studiet av ildsteder fra første halvdel av middelalderen som ble funnet ved de arkeologisk utgravningene i Gamlebyen, Oslo, på 1970-tallet (Sørheim 1977, 1978, 1989) ble det funnet at det var et påfallende mønster i byggeskikk og boligtype som ildstedene lå i. Så godt som samtlige hus med ildsteder var laftet og med unntak av noen få bygninger i de eldste lagene fra tidlig på 1000-tallet, var dette hus med to rom; en smal gang med en dør inn til et tilnærmet kvadratisk hovedrom der ildstedet lå i hjørnet mot skilleveggen. Disse husene hadde tregulv og var ofte forsynt med moldbenker langs en eller flere vegger. Det var ingen tvil om at dette var bygårdens viktigste bolighus.

Det samme mønsteret kunne ses i flere andre middelalderbyer der utgravninger var i gang på samme tid, og den samme hustypen med dateringer tilbake til henimot årtusenskiftet, har også dukket opp i senere bygravninger. For å studere dette nærmere er rapporter og publikasjoner fra disse omfattende undersøkelsene, som særlig fant sted på 1970-80-tallet, gjennomgått (Sørheim 1999, 2002, 2003 der også ildstedene ble omtalt. For mer omfattende beskrivelse av de enkelte funnene se Sørheim 1999).

Det som særlig var av interesse var hus med ildsted, tregulv, moldbenker og til dels gjenstandsfunn som kunne fortelle om boligfunksjon eller oppholdssted for mennesker. Et eksempel på boligindikerende gjenstandsfunn var samlede funn av vevlodd som kunne fortelle at her hadde det stått en oppstadvev. Den middelalderske *stova*, kjent

fra andre kilder og situasjoner, er det som ligger nærmest i tankene når det gjelder å forstå denne hustypen.

Boligen er et vesentlig, kanskje et av de mest vesentlige elementene, i menneskenes historie. Vi bør derfor vie boligen, boform og hus generelt, stor oppmerksomhet når det gjelder historien om våre forfedre og deres livsvilkår. Dette innlegget er et forsøk på å sette nye funn inn i et system.

«Stova»

Ifølge Gulatingsloven, som antakelig først var nedskrevet på 1000-tallet, var det tre hus som skulle være i orden når leilendingen skulle forlate gården. Det var *stova*, *stabburet* og *eldhuset*. 'Setstofa' blir i middelalderen det alminnelige begrepet for huset «hvor bonden sitter i og sover i» og «hvor setekledene er utbredt» (Norges gamle Love IV, 247, II, 120, I 162 etter Hauglid 1980:172, 323 note 162).

Det har vært vanskelig å finne igjen eller identifisere alle de tre nevnte hustypene i det arkeologiske materialet. Når det gjelder middelalderbyene, der vi har det beste funnmaterialet, står vi overfor endrede livs- og aktivitetsforhold som kunne gi andre hustyper eller endret bruk. Brannfaren i de tettbygde trebyene gjorde at enkelte funksjoner som fant sted i eldhuset eller i smia, måtte flyttes ut av bykjernen. Siden disse bygningene var de eneste som hadde ildsted, må det være 'setstova' eller en kombinasjon av stove og eldhus, vi har funnet de første sporene etter i bygravningene. Det daglige behovet for matlaging måtte

utføres her, og ildstedet i disse bygningene hadde derfor tre funksjoner: *Matlaging, varme og lys*.

Selve ordet 'stove' kommer først i bruk i de skriftlige kildene på denne tiden. Det er derfor antatt at dette er navnet på en ny type bygning, forskjellig fra langhusene vi kjenner fra vikingtid og tidligere (Hauglid 1980:172). Olav Kyrre flyttet sitt høysete fra *hallen* til sin egen kongsstue, eller 'målstofa', som vi flere ganger hører omtalt i sagaene. Hallen går over til å bli oppholdsrom og sovested for hirden, slik vi hører om under kong Magnus sitt opphold i Bergen i 1182 (Hauglid 1980:169).

Begrepet 'stove' har vært sentralt i den norske arkitekturhistoriske debatten. Ut fra kunnskap om bevarte stående hus fra middelalderen, er det antatt at 'stoven' har vært en enkel laftet bygning med et *åpent* ildsted, en åre, midt på jordgulvet, slik de for eksempel fremdeles er bevart eller dokumentert i Setesdal (Christensen 1995:79).

Den informasjon vi har kunnet få fra disse kildene er imidlertid begrenset, spesielt fra den eldste tiden, fra slutten av vikingtiden og inn i de første hundreårene av middelalderen.

Arkeologiske utgravninger, og da først og fremst fra byene der tykke kulturlag har bevart trekonstruksjoner, har gitt oss nytt materiale som kan utvide og modifisere gammel kunnskap og hypoteser.

Arkeologiske funn av bolighuset – stova

Gamlebyen i Oslo

Tidligere arbeider om ildstedene fra utgravningene i Gamlebyen på 1970-tallet, omfattet 62 innendørs ildsteder som kunne dateres fra tidlig 1000-tall til ca. 1300 (Sørheim 1978, 1989). Rundt omlag halvparten av disse ildstedene fantes det trerester som var såpass godt bevart at vi kunne få en ide om det opprinnelige grunnplanet i huset. Alle disse husene, bortsett fra noen få eksempler fra de eldste lagene, hadde tregulv. Alle hadde en etasje og alle hus som, ut fra tidligere gitte kriterier, antas å ha hatt bofunksjon, ser ut til å ha vært laftet.

De tre unntakene ble funnet i de eldste lagene fra tidlig 1000-tall, hvor området kunne beskrives som et «bymessig bebygget område på det sted byen seinere utviklet seg» (Schia 1987:165). Disse husene, hvorav minst to var laftet, var enkelt bygd med leirgulv og åre midt i rommet. Umiddelbart over disse fant vi det eldste toroms-huset, og i dette og i yngre lag var denne bolighustypen dominerende.

Et av de best bevarte husfunnene, bygning K195, som brant i en brann, trolig i 1159, kan brukes til å illustrere detaljene i denne hustypen: Rester av veggstokken og de fleste laftehjørnene var bevart. Det var 6,8 m langt og 5 m bredt. Huset var delt i to med et 1,3 m bredt inngangs-

rom og et hovedrom på 21,6 m². Begge rom hadde tregulv av halvklovninger lagt på lunner direkte på bakken. I hjørnet mot skilleveggen lå ildstedet. Det hadde lave steinkarmer rundt 3 sider med åpning mot motsatt langvegg. Denne orienteringen, på tvers av lengderetningen var, med ett unntak, regelen. Steinkarmene var som regel laget av runde markstein, men av og til fantes reiste heller eller en kombinasjon av dette. Bunnan i ildstedet var som regel i gulvnivå, mens det fantes eksempler på at bunnan var hevet opp over dette blant de yngste ildstedene. I et tilfelle var ildstedet til og med gravd ned. Ved det fremste hjørnet sto en lav stolpe og fra denne gikk en kantstilt planke, som en lav trekarm, inn mot veggen. Grunnplanet av disse ildstedene minner om det tilsvarende grunnplanet i den vestnorske, overbygde røykovnen som er kjent fra langt senere tid. Ut fra Gamlebyematerialet vil jeg, i motsetning til hva som først ble antatt (Sørheim 1977:40-41) og til tross for Arne Berges beskrivelse av et senere funn – se nedenfor, med stor overbevisning konkludere med at ildstedene var *åpne* hjørneårer (Sørheim 1978:78, 1989:125-132). Ofte ble det observert, som i denne bygningen, en eller flere smale moldbenker langs veggene. Bygning K195 hadde et tilbygg i reisverk, noe som illustrerer at flere byggeteknikker var i bruk samtidig, hver til sitt bruk. Slike sammenstillinger av flere separate bygningskropper, gjerne reist i ulike teknikker, er ikke uvanlig i slik bygningstradisjon.

Til sist skal det nevnes at ved denne utgravningen ble det også ble funnet ett eksempel på at det smale inngangsrommet var delt i to, slik vi svært ofte finner det i stående eller dokumenterte bygninger fra høymiddelalder og senere, som det vanligste stuehuset i store deler av Sør-Norge. (Nærmere detaljer om bygninger og bygningsdetaljer fra disse undersøkelsene, se Fett 1989:15-92.)

Noen år senere ble det foretatt nok en stor utgraving i Oslogate 6, 150m nord for de over nevnte utgravningsfeltene. Bygningsrestene her var meget godt bevart, men dessverre er ikke funnene tilstrekkelig systematisert og publisert slik at resultatene kan nyttiggjøres fullt ut her. Fra de få foreløpige publikasjonene (bl.a. Molaug 1998:37-58), ser det imidlertid ut til at bildet er det samme. Det er de tilsvarende toroms-bygningene som dominerer. Arne Berg har tolket et av funnene av en av toroms-bygningene her som en «Sannsynleg røykovnstove i Gamlebyen» (Berg 1997a:110f.), noe jeg stiller meg tvilende til ut fra det nevnte studiet av et stort antall liknende ildsteder fra Gamlebyen (Sørheim 1989). Det viktigste elementet i dette funnet som taler for en vestnorsk, fullt utviklet overbygd røykovnen, slik Berg fremstiller i sin rekonstruksjonstegning, er en planke med not i overkant som kan tolkes som grunnsvillen i en sleppvegg i en evt. høy ovnsbrik eller ovnsbolk med stående planker, slik vi finner det i den fullt utviklede røykovnen. Imidlertid er, i følge hans

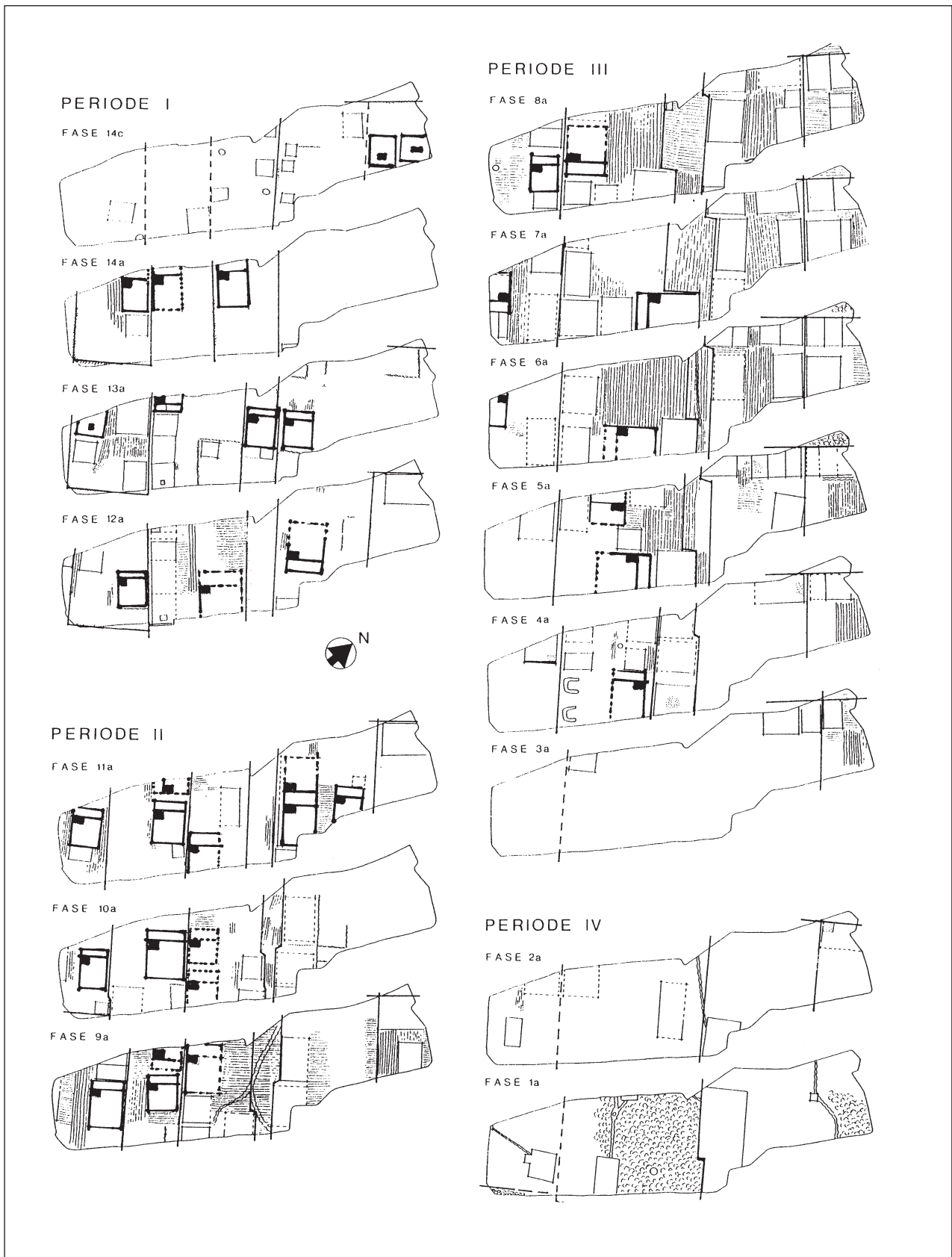

Fig. 1. Oversikt over de brente fasene på «Søndre felt» og «Mindets tomt» Gamlebyen i Oslo, utgravd i 1970-76. Bygninger med ildsted som er tolket som bolighus er uthevet. Merk det store antallet toromsbygninger (Sørheim 2003:97).

Fig. 1. Survey of the burnt phases of «Søndre felt» and «Mindets tomt» Gamlebyen, Oslo. Supposed dwellings are emphasized. Note the great number of two-room houses (Sørheim 2003:97).

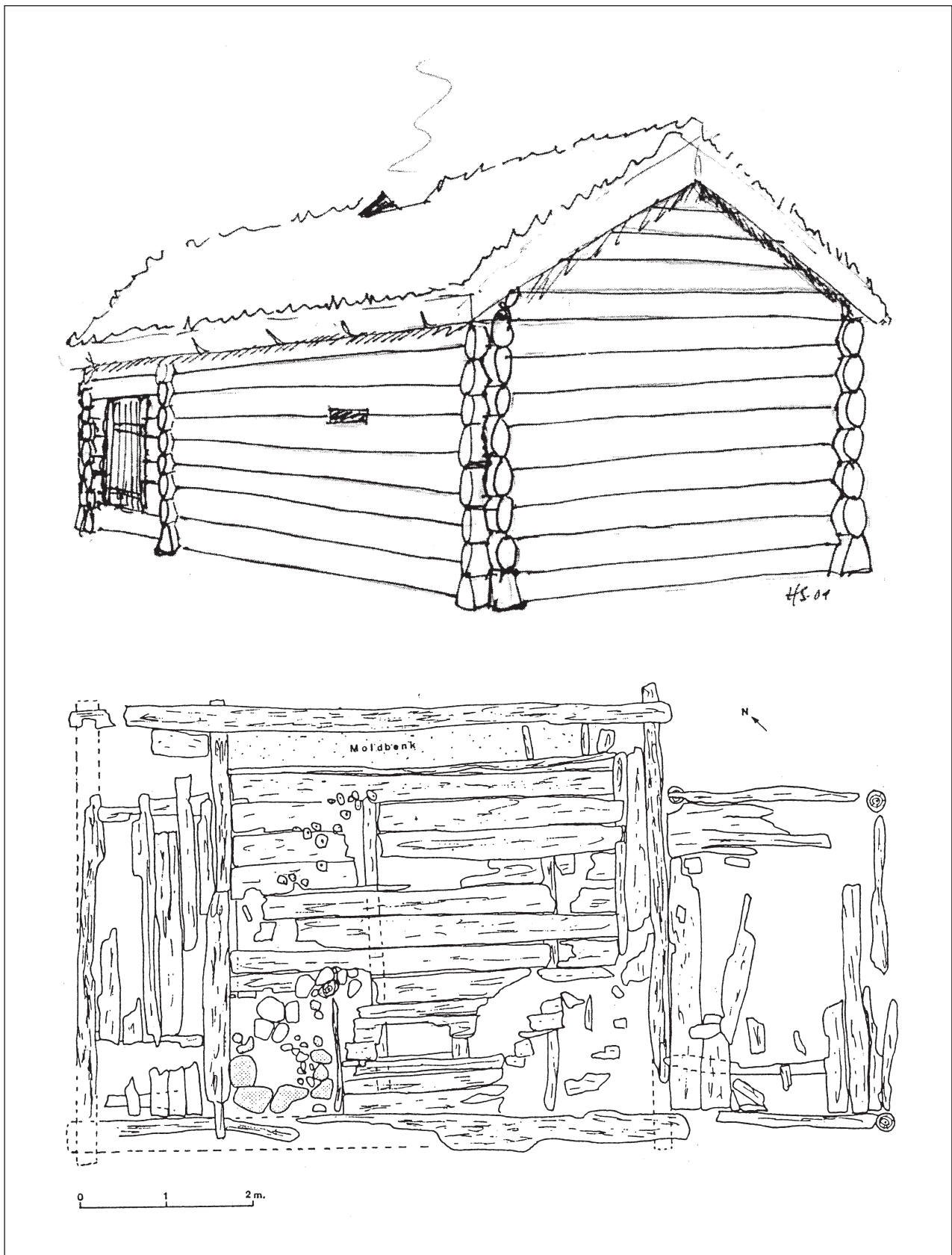

Fig. 2. Bygning K 195 Gamlebyen, Oslo. Plantegning med et tilbygg i reisverkskonstruksjon for enden. Øverst rekonstruksjonsforslag. Dette er et eksempel på det mest benyttede toroms bolighuset – stova (Sørheim 2002:Fig. 2).

Fig. 2. Building K195 Gamlebyen, Oslo. Plan and reconstruction of a typical cross-timbered dwelling with an added half-timbered construction at the end (Sørheim 2002:Fig. 2).

Fig. 3. Oslogate 6: Bygårdstruktur fra begynnelsen av 1200-tallet. Opp til 5 mulige toroms-bygninger. Etter Molaug 1998:Fig. 3.
 Fig. 3. Oslogate 6: Townhouses from the beginning of the 13th century. After Molaug 1998:Fig. 3.

egen rekonstruksjonstegning, denne «nyttå annan stad før» og noten kan være laget da. Selv er han til og med mer forsiktig med tolkingen senere i selve artikkelen enn det han slår fast i tittelen på artikkelen (for grundigere diskusjon omkring dette funnet, se Sørheim 2003:106, 108).

Tønsberg

Bygningsfunnene fra Tønsberg viser det samme mønsteret som i Oslo, men her har man, som det eneste stedet, dokumentert overgangen fra forhistoriske hustyper med funn av et langhus med buete vegger på 12-14 m. Datering av dette langhuset er uklar, men det kan ikke være yngre enn fra 1100 (Eriksson 1986:76-77, Brendalmo 1994:77-79). Også i Tønsberg er det funnet et laftehus med sentralt plassert åre som dateres til sent 11. århundrede, men resten av boligene hadde to rom med hjørneildsted som i Oslo.

Skien

Bygningsrestene som ble funnet i de nederste og eldste fasene fra andre del av 900-tallet ved de begrensede undersøkelsene i Skien er laget av flettverkskonstruksjoner (Myrvoll 1992:251). De yngre funnene som dateres fra omkring årtusenskiftet til inntil midten av 1100-tallet er imidlertid beskrevet som «tømmerfaser» (Myrvoll 1992:211). Tre bygninger lik dem vi kjenner fra Oslo, ble delvis gravd ut. De hadde en minimumsstørrelse på 5,5 x 4-4,5 m og, i det minste, to hadde hjørneildsted.

Bergen

Ved de omfattende utgravningene som har vært foretatt i Bergen siden 1950-tallet har, merkelig nok, få bolighus

blitt funnet. Dette kan forklares med at de fleste undersøkelser har blitt foretatt i havneområder som var dominert av lange bryggerrekker anlagt på fundamenter i utfylte strandområder. Byen vokste også så raskt at mangel på tomtegrunn i de attraktive havneområdene gjorde at man raskt tok fleretasjes hus i bruk. Eventuelle boligrom med ildsted i annen etasje er det vanskelig å finne spor etter i et arkeologisk materiale. Funnene er også noe yngre enn i de øvrige byene. Heller ikke er det funnet bolighus i andre deler av byen (personlig meddelelse Rory Dunlop, NIKU). Det jeg kan vise til er noen få funn av laftete ettroms-hus med hjørneildsted, samt et hus med to like store rom som også hadde ildsted i hjørnet. Disse kunne dateres til 11- og 1200-tallet (Herteig 1990:78-79, 1991:57)

Borgund

I Borgund er det gjort funn som har blitt stående sentralt i arkitekturhistorisk forskning. Ved utgravningene som startet for fullt tidlig på 1950-tallet ble det gjort funn av laftete bolighus og sylmurer fra slike. Bak disse lå opp til 30 m lange lagerhus som strakte seg vegg i vegg opp fra sjøen (Sørheim 2004:fig.4). Fra de eldste lagene fra 1000-tallet ble det funnet rester av mulige flettverkshus, mens flere toroms-hus, lik de fra Oslo, er noe yngre. Som eksempel kan nevnes en 6,6x5,1 m stor laftet bygning med to rom, tregulv og hjørneildsted fra andre halvdel av 1000-tallet.

Tett ved denne lå en meget spesiell, sannsynligvis laftet bygning, den såkalte Årestuen, på 11x5 m innvendig målt. 1/3 av gulvet i den ene enden var hevet 20-28 cm over resten av rommet hvor ildstedet lå midt i. Det var

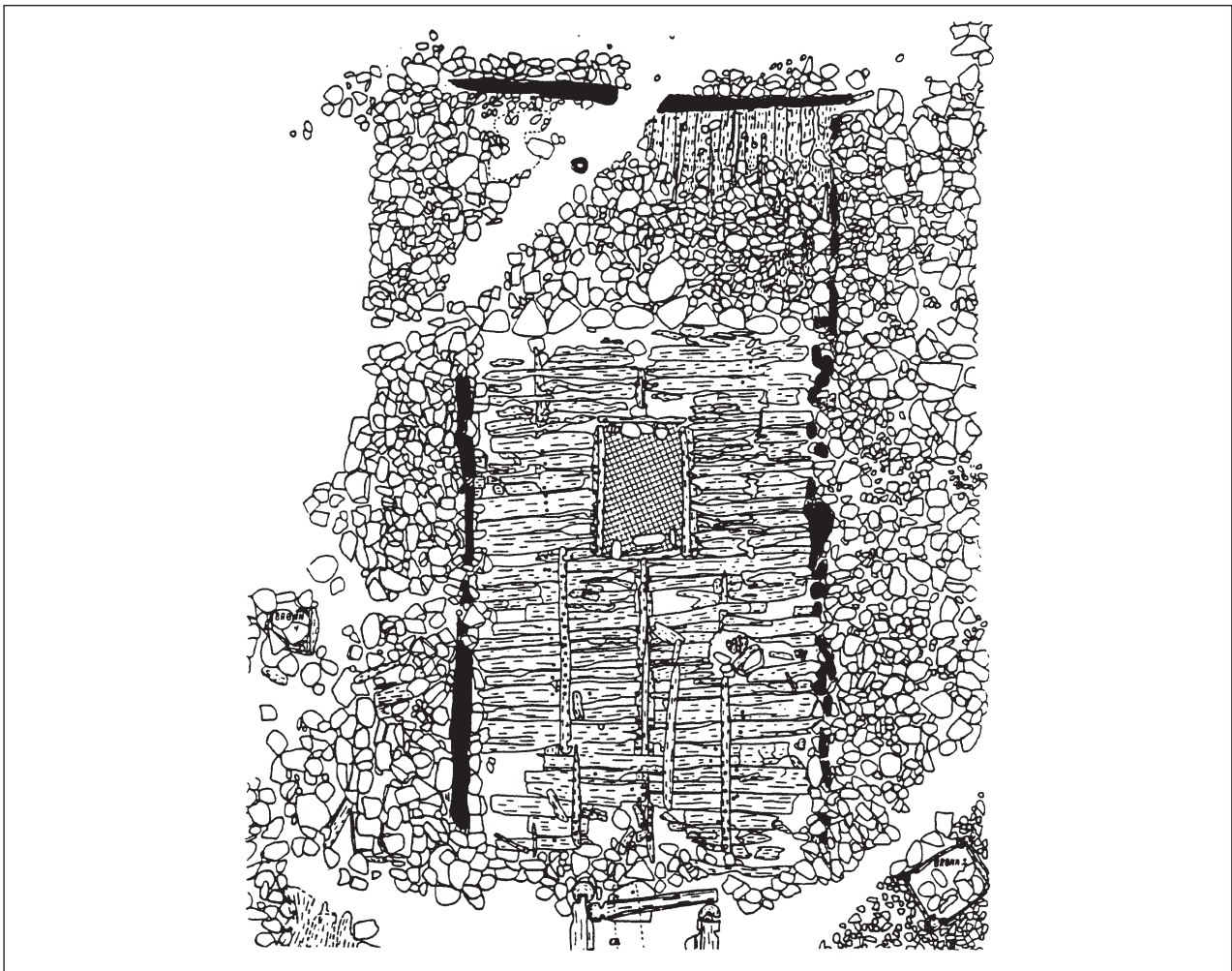

Fig. 4. «Årestuen» Borgund. Fritt etter Herteig 1957:Fig. 3.

Fig. 4. «Årestuen» (the hearth building) Borgund. Freely after Herteig 1957:Fig. 3.

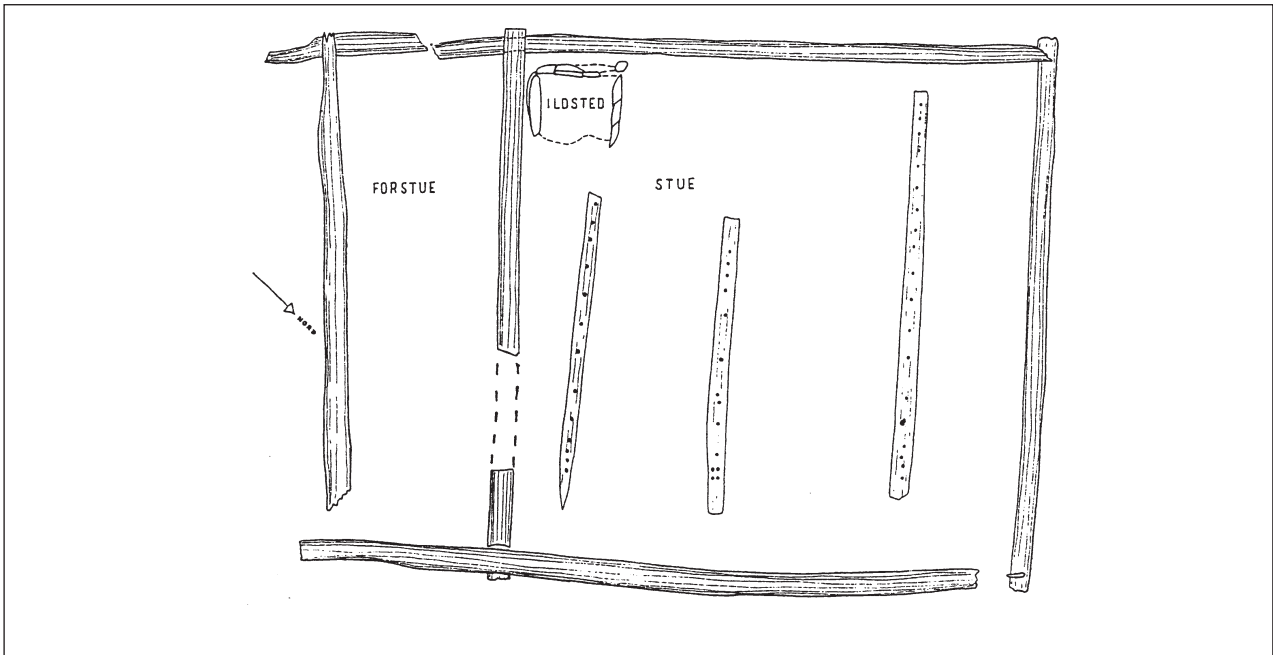

Fig. 5. Hus 2 Borgund. Lokalt eksempel på den typiske toroms stuen. Fritt etter Herteig 1957:Fig 6.

Fig. 5. House 2 Borgund. Local example of the two-room dwelling house. Freely after Herteig 1957:Fig. 6.

ikke spor etter skillevegg mellom disse partiene. Tregulvet var usedvanlig fint forseggjort med teljete planker lagt ned i nøyaktig tilpassede sviller. Oppå dette var det lave, brede trepaller langs veggene. En av flere ting som skiller denne bygningen fra de øvrige fra samme tid er at det utenfor de formodete lafteveggene lå steiner fra nedraste murer, lik dem vi kan finne i forhistoriske hus.

Herteig (1957:425-429) tolker bygningen som noe mer enn et vanlig bolighus både ut fra størrelse, kvalitet og på grunn det forhøyete gulvpartiet i enden som han tolker som en pall. Denne sammenlikner han med en høysetepall etter mønster fra Olav Kyrres setstofa. Det er denne bygningen som kommer nærmest den forhistoriske «hallen». Ser man på selve grunnplanet kan vi likevel, selv om det ikke ble funnet spor etter noen skillevegg, kjenne igjen en todeling mellom et mindre rom, med gulvet i et høyere nivå enn i hovedrommet med ildsted. Nivåforskjellen kan komme av at huset ligger i en bakke. Dette rokker likevel ikke ved Herteigs påstand om at huset er noe for seg selv. Som et av de første bolighusene som ble gravet ut, eller i det minste som fikk oppmerksomhet av de middelalderiske bygningsundersøkelsene på denne tiden, fikk man gjennom dette fremstående bygningsfunnet, avsannet påstanden om den «primitive årestuen med jordgulv» fra tidlig middelalder. Dette nødvendiggjorde nytenkning både når det gjaldt rekonstruksjon og gjenoppbygning av middelalderhus på folkemuseene og for arkitekturhistorien generelt.

Trondheim

Fra de store utgravningene i Trondheim er det først og fremst utgravningene på «Folkebibliotekstomten» som er publisert (Christophersen & Nordeide 1994). I motsetning til hva som er funnet ellers i landet, var de fleste bygningene her laftet. Utgravningen har også avdekket de eldste byfunnene i Norge, når vi ser bort fra vikingtidskaupangen i Skiringsal. Funnene i Trondheim går helt tilbake til andre halvdel av 900-tallet. 54 av 97 komplette hustufter hadde to rom, men i dette tallet er samtlige bygninger, også lager og verkstedsbygninger, tatt med. Fra bunnlagene ble det gravd ut to ettroms hus med hjørneildsted. Disse representerer de, til nå, eldste eksemplene på det klassiske bolighuset, 'stoven' (Christophersen & Nordeide 1994:179).

Toroms bolighus, for det meste av Oslo-typen, var de vanligste; 22 slike ble funnet. Disse ble reist fra ca. 1025 til 1500, oftest mellom 1175 og 1225. Størrelsen varierte mellom 17 og 84 m². De innbyrdes størrelsesforholdene mellom det lille inngangsrommet og det større hovedrommet, synes imidlertid å variere noe mer i Trondheim enn slik vi har sett andre steder.

Landet for øvrig

Det er ikke funnet overbevisende eksempler på laftehus eldre enn dem fra Trondheim. Birthe Weber som imøtegår Hauglid og undertegnede hypotese (Weber 2003:65), mener imidlertid at det ble reist laftede bygninger på Lille Hjerkinntilbake på 8-900-tallet (Weber 1986). Ut fra tilgjengelige publikasjoner er jeg, liksom Hauglid var det, kritisk til tolkning av det eldste huset (tuft I) som laftebygg. Den store størrelsen 20x8 m (Weber 1986:182) (Hauglid 1980:128-129) og buet grunnmur i endeveggen (Weber 1986:fig. 2), gjør det vanskelig å tolke dette som et laftehus. Videre stiller jeg spørsmålsteget ved dateringene (Weber 1986:fig. 5) på grunn av manglende detaljdokumentasjon av dateringsmaterialet i publikasjonene. Det er for eksempel store mulige feilkilder forbundet med å C14-datere seintvoksende fjellfuru (gjelder tuft I, II og III).

Espen Finstad som har foretatt en grundig gjennomgang og nytolkning av middelalderiske bygningsfunn fra Østlandet, finner heller ikke laftebygninger som er eldre enn byhusene, bortsett fra de nevnte Hjerkinntunnene der han kun bygger på Webers tolkning (Finstad 1998:96).

Den «urbane stuen» – definisjon

Denne gjennomgangen viser at den boligtypen, toromshuset, som først ble nevnt fra Oslo, også var vanlig i de andre middelalderbyene. Etter en meget kort, noe famlende introduksjonsperiode med noen få eksempler på laftede ettromshus med jordgulv og åre midt på gulvet, kan den foretrukne urbane «stue»-formen fra 1000 til 13-1400-tallet defineres som en:

Enetasjes, 6-laftet bygning med en smal gang eller inngangsrom med dør i husets langvegg. Et tilnærmet kvadratisk hovedrom hvor det åpne ildstedet lå i hjørnet mot deleveggen og med fyringsåpning på tvers av husets lengderetning. Gulvet var som regel laget av halvklovninger lagt direkte på bakken eller på lunner. Veggene var som regel lagt rett på grunnen, men fundamenteringer av stein eller stabber finnes. Langs en eller flere vegger i hovedrommet kunne det være moldbenker.

Røyken må ha funnet vegen ut en ljore i taket. I de tilfellene vi fant kljåstein etter oppbrente oppstadvever in situ, kunne det ses at veven hadde stått opp mot langveggen rett overfor ildstedet.

Laftekunsten

Lafting er i prinsippet en enkel byggemåte med horisontale tømmerstokker føyd sammen med mer eller mindre kompliserte sammenføyninger, laftehogg, i hjørnene. I motsetning til reisverkshus slik vi kjenner dem fra forhis-

toriske husfunn, der stående stolper bærer taket, hviler taksperrene eller åsene i laftehus direkte på veggene. Lafte-teknikken må ha blitt oppfunnet og vært i bruk flere steder i verden. Laftekonstruksjoner brukt i brønner, fundamenter og festningsanlegg kjennes i Europa allerede fra bronsealderen. Hovedområdet for laftehus har vært barskogsområdene i mesteparten av Russland, Finland og de baltiske landene til Polen og syd til de Karpatiske fjellene, Østerrike og Sveits og fjellområdene i Spania. Fra Russland og Finland spredte kunnskapen seg videre vestover til Sverige og Norge, trolig så sent som omkring eller kort før år 1000. Teknikken er også kjent fra Kina og Japan (Hauglid 1980:22ff.).

Når og hvordan overgangen fra å bygge i reist virke til lafteteknikk fant sted er en av hovedspørsmålene i nordisk og europeisk arkitekturhistorie. Selve prinsippet med lafting må ha vært kjent lenge også her i Norge. Det muligens eldste, kjente 'lafte' i Norge, har nylig blitt funnet i Kaupang i Skiringsal. Treverket er dendrokronologisk datert til 808 e.Kr., men tømmeret er brukt sekundært (Skre & Stylegard 2004:fig. 43 og 44) og laftehoggene må derfor være yngre. Dette betyr nødvendigvis ikke at man har tatt i bruk laftehus i Norge i vikingtiden. Alle husfunn i Kaupang viser for øvrig at reisverkskonstruksjoner fremdeles var enerådende (op.cit. 2004:37). Det er tallrike eksempler på at lafteteknikk har vært godt kjent fra langt tilbake, brukt i brønner og forsvarsanlegg i Europa hvor man fremdeles har bygget husene sine i reist virke (Hauglid 1980:kapittel I)

Bygningsfunnene vi har fra vikingtiden er ikke mange. Det er imidlertid ganske entydig at de få sikkert daterte husene fra tiden umiddelbart før våre byfunn stammer fra, alle er av den forhistoriske typen med langhus i reisverkskonstruksjoner. Vi merket oss særlig at i Kaupang, der laftekunsten, som vi så var kjent, viste alle husfunn at reisverkshuset fremdeles var enerådende.

I Tønsberg har vi dokumentert et eksempel på et lite langhus med buete vegger av «forhistorisk» type brukt forut for de laftede husene. De eldste laftehusene i Oslo var enkelt bygget med jordguly og åre midt på gulvet. I Oslo, Skien og Borgund ble det også funnet enkle flettverksbygninger i bunnlagene. Den store Årestuen i Borgund viste både eldre trekk: Steinmurer og sentralt plasser åre, og nyere: Grunnplan, laft og forseggjort trearbeid.

De eldste laftehoggene i Oslo, fra fase 14c, ca. 1025-1050, er av simpleste slag, et såkalt vagenov med innhogg på halv ved i overkant av stokken uten innhogg i stokken over. Tryggve Fett mener at dette forteller oss at lafte-teknikken ikke har vært kjent særlig lenge i Oslo (Fett 1989:52). Ganske snart kom imidlertid det mer sofistikerte «Finndalslafte» i bruk. I Trondheim var Finndalslafte i bruk fra omkring år 1000. Axel Christophersen

har trukket slutningen, basert på den historisk kjente kontakten mellom Trondheim og Nord-Sverige og Finland, at dette bekrefter den gamle hypotesen om at laftekunsten kom fra øst. Dette underbygges også ved funn av særegne detaljer med lange utovertrukne kinninger i laftefunn som kan sammenliknes med svensk skikk (Christophersen & Nordeide 1994:163 etter Berg 1989).

Ut fra dagens kunnskap, ble lafteteknikken her hjemme først tatt i bruk i husbygging i de nye norske byene som grodde opp i slutten av vikingtiden fra omkring år 1000 e.Kr. Dette var en tid med store omveltninger: Vi fikk nasjonssamling og lovgiving, ny religion, ny økonomisk aktivitet med endring i handelsmønster der de første byene vokste opp osv. osv. Alt dette førte til økt kommunikasjon med omverdenen. Bonden var konservativ når det gjaldt å ta i bruk nye bygningstyper. Bymannen sto overfor en helt ny og til nå uvant situasjon. Den endrede økonomien og aktiviteten skapte behov for nye typer bygninger. Bymennene kunne, i motsetning til den tradisjonsbundne bonden, lett ta opp nye ideer. Disse ideene ble spredt raskt gjennom den økende handelen og kontakten over landegrensene. Kristendommen førte også til at Norge på det kulturelle området ble knyttet nærmere til verden utenfor. Muligens passet små tømmerbygninger også bedre inn i bystrukturen enn på bondegården. I alle fall: I en verden full av omveltninger var man nå, først og fremst i byene med sine nye behov, moden for å ta imot en ny byggeskikk.

På bakgrunn av de nye arkeologiske funnene som er gjort, er jeg enig med Roar Hauglid som uttalte at det laftebygde bolighuset, 'stuen', måtte bli sett i sammenheng med bystrukturen. I denne forbindelsen, hevdet han, er det ingen problemer med å finne sammenliknbare eksempler i de eldre tømmerhusene i Øst-Europa. Han viser til de russiske byene hvor laftehus er funnet på samme måte som i Oslo og Trondheim. «Det kan ikke være noen tvil: Den nordiske setstue og den russiske izba er frender. Det er den samme stueform vi finner, samme fundamenteringsteknikk, den samme lafteteknikk og det samme ildsted i dørhjørnet.»

(Hauglid 1980:300). Hans tolkning av ildstedet som en ovn kan jeg imidlertid ikke være enig i (jfr. Sørheim 1989:132)

Fra våre bygravninger kan vi også se at reisverkshuset ble fornyet og videreutviklet. Reisverkskonstruksjoner ser vi brukt først og fremst i økonomibygninger, men fortrinnet ved laftehus, at de er tettere og varmere, gjorde at bolighuset ble laftet. Ganske snart hadde man utviklet en foretrukket to-roms bolig. Laftehoggene ble mer og mer avansert og et spesialredskap, et *meddrag*, ble utviklet for å tilpasse stokkene til hverandre langsetter i veggen. Mose og tøy ble brukt for tetting, ikke leire som vi kan se i yngre hus i Sentral-Europa og Nord-Amerika.

Laftet og utviklingen av gårdstunet

Sett ut fra dagens kildetilfang og dateringer må det lafete huset ha blitt spredd fra byene og ut på landsbygda. Toroms-huset ble utviklet videre. Inngangspartiet ble delt i en gang og et soverom slik vi så en antydning av fra Oslo. Dette treroms-huset som vi fremdeles har tallrike eksempler på, ble den vanligste boligtypen i Sør- og Midt-Norge gjennom middelalderen og senere. Gjennom gradvise endringer, gjennom sammenbygging og påbygginger ble toroms-huset grunnlaget for den stedegne byggeskikken ut over landsbygden.

Det forhistoriske gårdshuset, brukt fra neolittisk tid, opp gjennom bronsealder og jernalder var en eller få lange bygninger som samlet de fleste funksjonene på gården under ett og samme tak. Ved å bruke stående virke i et rammeverk til å bære taket, kunne huset i prinsippet bygges så langt man ønsket. Et av de lengste vikingtidshusene en har funnet spor etter er, for eksempel, den 83 m lange høvdinghallen på Borg i Lofoten. Når en bruker vertikalt liggende tømmer blir det mer komplisert. Er huset lenger enn stokklengden må disse skjøtes. Det er blitt sagt at laftekunsten gjorde at langhuset forsvant. Det er like greit å bygge flere små laftede hus enn et stort reisverkshus. Dette må ha vært en viktig årsak til at forskjellige funksjoner innen langhuset ble splittet opp og utført i hvert sitt hus. Vi fikk egne hus for folk, for sau, for geit og ku. Ikke minst hesten fikk sin stall og oppbevaring av mat og klær skjedde i stabburet. Smia fant sin plass i utkanten av tunet. Imidlertid må dette bare være en av mange forklaringer, for også utenfor lafteområdene fikk man en oppsplitting av det gamle langhuset på denne tiden (jfr. Carelli 2001:49).

Denne oppsplittingen har blitt diskutert bl.a. på grunnlag av funn fra Sør-Vestlandet. Så tidlig som i folkevandringstiden kan vi noen ganger finne små hus i tillegg til det store, sier Bjørn Myhre (1982:200). Oppsplittingen av jernalderhuset har altså startet tidligere. På den andre siden kan vi også se at det lange huset fremdeles kunne være i bruk i middelalderen, bl.a. i fjellområder i Sør-Norge. Det har vært variasjoner både geografisk og gjennom tid, men det rokker ikke ved gamle forklaringer. Videre har det blitt hevdet at bevarte gårdshus fra 1700-tallet på Vestlandet fremdeles huser flere funksjoner under samme tak og at det forhistoriske langhuset derfor ikke forsvant (Christensen 1995:80-81). Her dreier det seg imidlertid om individuelle, små bygningsenheter, reist i ulike teknikker; stein, laft, reisverk etc. Funksjonene er samlet, men byggeteknikken er ulik.

Konklusjon

De siste 30 års arkeologiske undersøkelser viser at laftekunsten, som ikke var ukjent her i landet fra før, ble først tatt i bruk for alvor i husbyggingen i de nye byene ved overgangen mellom vikingtid og middelalder. Vi har sett at et toroms bolighus med åpent hjørneildsted ble raskt utviklet til den foretrukne, normgivende typen for hus som skulle være varme; først og fremst bolighuset. Fra byene spredte laftehuset seg ut over landsbygden, noe som var med på å skape endringer i selve gårdsstrukturen. Toroms-stuen ble snart til treroms-stue og denne ble igjen det viktigste grunnlaget for de stedegne variantene rundt om i landet. Den nye byggemetoden, med begrenset stokklengde, egnet seg best for små hus. Laftekunsten må således, ved siden av byborgernes nye behov og nye strømninger utover i Europa, ha vært en medvirkende årsak til at de forhistoriske langhusene, der de fleste av gårdens ulike funksjoner var samlet under ett eller kanskje to tak, ble brutt opp og erstattet av mange små hus, hvert til sitt formål.

Først med de store enhetsløene, med stall, fjøs, møkkakjeller, korn- og høyloft osv., som kom i bruk i andre halvpart av 1800-tallet, ble mange av gårdsfunksjonene igjen delvis samlet under samme tak. Dette er den rødmalte driftsbygningen som vår generasjon er vokst opp med, men det er en annen historie.

Referanser

- Berg, A. 1989: Norske tømmerhus fra mellomalderen. Band I. Norske minnesmerker. Oslo, Landbruksforlaget
- Berg, A. 1997a: Sannsynleg røykomnstove i Gamlebyen, Oslo. I Christie, H., Stormes, J. M. & Storsletten, O. (red.): *Arne Berg. Et utvalg av hans artikler om bygningshistorie samlet i anledning hans 80-årsdag*. Øvre Ervik, Alvheim & Eide.
- Berg, A. 1997b: Om lafting i Noreg i mellomalderen. I Christie, H., Stormes, J. M. & Storsletten, O. (red.): *Arne Berg. Et utvalg av hans artikler om bygningshistorie samlet i anledning hans 80-årsdag*. Øvre Ervik, Alvheim & Eide.
- Brendalsmo, J.A. 1986: *Innberetning over de arkeologiske utgravningene i Baglergaten 2-4, Tønsberg 1981-1982, del 1 tekst*. Tønsberg, Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg.
- Brendalsmo, J.A. 1994: *Tønsberg før år 1000. Fra gård til by*. Universitetets oldsaksamling. Oslo, Varia 28.
- Carelli, P. 2001: *En kapitalistisk anda. Kulturelle förendringar i 1100-tallets Danmark. Lund studies in medieval archeology* 26. Stockholm. Almqvist/Wiksell International.
- Christensen, A.L. 1995: *Den norske byggeskikken. Hus og bolig på landsbygda fra middelalder til vår egen tid*. Oslo, Pax.
- Christophersen, A. & Nordeide S.W. 1994: *Kaupangen ved Nidelva*. Riksantikvarens skrifter 7. Trondheim.
- Eriksson, J.E.G. 1986: Tønsberg. Lunde, Ø. (red.): *Tre norske middelalderbyer i 1970-årene. Riksantikvarens rapporter 12*. Øvre Ervik, Alvheim & Eide.
- Fett, T.M. 1989: Bygninger og bygningsdetaljer. Kap. B. I Schia, E. (red.): *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo, bind 6. Hus og gjerder*. Øvre Ervik, Alvheim & Eide, 15-92.

- Finstad, E. 1998: *Hus på landsbygda i Sørøst-Norge i vikingtid og tidlig middelalder, en analyse med hovedvekt på konstruksjon, planløsning, funksjon og ildstedstype*. Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Oslo.
- Gulatingslovi 1969: *Umsett frå gamalnorsk av Knut Robberstad*. Oslo, Samlaget.
- Hauglid, R. 1980: *Laftekunst. Laftehusenes opprinnelse og eldste historie*. Oslo, Dreyer.
- Herteig, A.E. 1957: Kaupangen på Borgund. *Borgund og Giske, band I*. Borgund og Giske bygdeboknemnd. Bergen, 421-472.
- Herteig, A.E. 1990: *The buildings at Bryggen*. The Bryggen Papers. Main series; 3, part 1. Bergen, Norwegian University Press.
- Herteig, A.E. 1991: *The buildings at Bryggen*. The Bryggen Papers. Main series; 3, part 2. Bergen, Norwegian University Press.
- Kloster, R. 1977: *Åre og røykovn*. Kunsthistorisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Molaug, P.B. 1998: Funksjonsanalyse på Mikro- og Makroplan i Oslo. I Molaug P.B. (red.): *Norske middelalderbyer. NIKU Temahefte 27*, Oslo, 37-48.
- Myhre, B. 1982: Bolighusets utvikling fra jernalder til middelalder i Sørvest-Norge. Vestnordisk byggeskikk gjennom to tusen år. *AmS-Skrifter 7*.
- Myrvoll, S. 1992: *Handelstorget in Skien, a study of activity on an early medieval site*. Nytt fra Utgravningskontoret i Bergen (N.U.B.) 2, Bergen.
- Skre, D & Stylegard, F.-A. 2004: *Kaupang : vikingbyen : Kaupang-utstilling ved UKM 2004-2005*. Oslo, Universitetet i Oslo, UKM.
- Schia, E. 1987: *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo, bind 3. «Søndre felt». Stratigrafi, bebyggelsesrester og daterende funngrupper*. Øvre Ervik, Alvheim & Eide.
- Sørheim, H. 1977: Middelalderske ildsteder fra Gamlebyen i Oslo. I Kloster R. (red.): *Åre og Røykovn*. Kunsthistorisk institutt, Universitetet i Bergen, 20-42.
- Sørheim, H. 1978: *Middelalderske ildsteder fra de arkeologiske undersøkelsene i Gamlebyen, Oslo, 1970-1976*. Avhandling, magistergrad, Universitetet i Oslo.
- Sørheim, H. 1989: Ildsteder. *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo bind 6: Hus og gjerder*. Øvre Ervik, Alvheim & Eide, 93-175.
- Sørheim, H. 1990: Borgund – en gammel kaupang, et nytt museum. *Viking LIII*, 117-141.
- Sørheim, H. 1999: De første laftehus i Norge? I Selsing, L. & Lillehammer, G. (red.): *Museumslandskap. Artikkelsamling til Kerstin Griffin på 60-årsdagen*. AmS-Rapport 12B, 397-422.
- Sørheim, H. 2002: The first Cross-Timbered Houses of Norway? I Helmig, G., Scholkmann, B. & Untermann, M. (red.): *International Conference of Medieval and Later Archaeology (3 : 2002 : Basel). Centre, region, periphery : Medieval Europe Basel 2002. Volume 1 : Keynote-lectures to the conference, sections 1-3*. Hertingen, 363-370.
- Sørheim, H. 2003: Ildsteder og de første laftehusene. I Olav Skevik, (red.). *Middelaldergården i Trøndelag*. Stiklestad Nasjonale Kultursenter AS, 91-126.
- Sørheim, H. 2004: Borgund and the Borgundfjord fisheries. *The Bryggen Papers. Main Series No5: Medieval Fishing Tackle from Bergen and Borgund*. Bergen, Fagbokforlaget, 107-134.
- Weber, B. 1986: Vesle Hjerkin – en fjellgård (?) med mange ben å stå på. *Viking XLIX*, 101-203.
- Weber, B. 1987: Vesle Hjerkin – A Viking Age Mountain Lodge: A preliminary report. *Proceedings of the Tenth Viking Congress. Universitetets Oldsaksamling Skrifter, ny rekke 9*, 103-113.
- Weber, B. 2003: Lafteknikk og hustyper. Introduksjon av laftete bygninger i Norge. *Primitive tider 2002*. Oslo.